Az óratervek kialakításának néhány szempontja

Történeti tanulságok

Az óratervek meghatározása és kialakítása többlépcsős folyamat, mely a tantervtervezés egyik kiindulópontjának tekinthető. Az oktatáspolitika feladata, hogy a felhasználható összóraszámot több szempont szerinti mérlegelelés alapján – úgymint a kívánatos műveltségi anyag várható terjedelme, a műveltségideál, az emberkép, egyes iskolatípusok jellege, a nemzetközi összehasonlításból levont tapasztalatok, a tanév időtartama, az egyes tantárgyak egymáshoz való viszonya, egymástól való függősége stb. – megállapítsa. A kívánatosnak tartott óraszámot törvény rögzíti. A kötelezően előírt összóraszám meghatározása az említetteken túl figyelembe veszi – egy elképzelt tantárgyi ismeretrendszer keretében – a tanulók terhelhetőségének mértékét. Ez az „elképzelt" tananyagtartalom fedi a hagyományos tantárgyi rendszert, figyelembe veszi a jelenkor igényeit, sőt a várható jövőbeni igényeket is. Ez a hármas funkció az egyik alapja az összóraszám tervezésének, mely voltaképpen a műveltségmeghatározás szempontjaihoz is sorolható lenne. A következőkben az óratervek készítése néhány szempontjának történeti alapon való megközelítését kíséreljük meg, azzal a céllal, hogy a tanulságokat mérlegelni tudjuk.

A felhasználható óraszám iskolai lebontása

Az alap (vagy nemzeti) tantervben megfogalmazott szempontok és az előírt összóraszámok alapján következhet az óraszámok kibontása, mely elsődlegesen függ:

- az adott iskolatípus jellegétől (pl. gimnázium, kísérleti iskola),
- az adott iskola (belső) tagoltságától (pl. 4, 6 vagy 8 osztályos gimnázium),
- az adott iskola irányultságától (pl. humán, reál, valamely irányban tagozatos, idegennyelvi, gyakorlati vagy elméleti irányultságú),
- az adott iskola jellegétől (pl. kísérleti iskola, Fifti-fifti program, Montessori iskola),
- a tanítás céljától (pl. kommunikációs program, humanisztikus kooperatív tanítás),
- az elérni kívánt műveltségideáltól,
- történeti tényezőktől.

Az óratervezés két útja

A rendelkezésre álló összóraszám alapján az óraszámok további tervezése pedagógiai szempontból nem kívánja meg a művelődési anyag előzetes kiválasztását, tényszerű rögzítését. Ugyanis nem a kész tananyag alapján kell az óraszámot megállapítani, hanem az óraszám alapján kell a konkrét tananyagot meghatározni. Ehhez a munkához előfeltétel a célrendszeri alapokon álló műveltségkép (és tantárgyi rendszer) előzetes kialakítása, körvonalazása, kimunkálása. Az iskola az oktatáspolitika által jelzett emberkép és műveltségideál alapján kell, hogy kívánatos és társadalmilag elfogadott műveltségmodellt alakítson ki, jellegének megfelelően, saját szempontjaival kiegészítve, megerősítve azt. Ez a tervezési munkálatok egyik alapja. (E téren szembenálló felfogások élnek.) Nyilván más óraszámban kerül tanításra a matematika egy tagozatos, vagy egy

humán jellegű osztályban. Más az óraszám a négy, hat vagy nyolc osztályos gimnáziumokban, vagy például egy Montessori-féle iskolában.

A korábbi évtizedek gyakorlata alapján, de azon túllépve is, egy alternatíva kínálkozik a rugalmas óratervezésre. Az egyik (a korábbi gyakorlattól eltérően nem kötelezően előírt), ajánló jelleggel, iskolatípusonkénti kerettantervek (olykor mintatantervnek nevezik) készítése, ahol a (tananyagtartalmon kívül) az óratervek kívánatos arányának rögzítése is megtörténik. A másik, az előzőhöz kapcsolódóan – a mindjobban előtérbe kerülő, de még ki nem alakult gyakorlat –, hogy maguk az iskolák állapítják meg, – vagy az államilag ajánlott, a kerettantervekben lévő óratervek szerint, vagy a saját, a helyi jellegnek, az iskolatípusnak és az alább részletesen szóbajöhető szempontok alapján – a megfelelő saját óratervet. E feladatot csakis a tantestület egészének bevonásával lehet elvégezni, s nem külön-külön a tantárgyi munkaközösségekben.

A továbbiakban az alternatívából fakadóan (nem erőszakosan szétválasztva) részleteiben világítjuk meg a fenti, valamint a további szempontokat.

A műveltségképről

Az óratervek meghatározásának, készítésének elvi tisztázása nélkül – a fenti előfeltételektől eltekintve – komoly tantervkészítésről nem beszélhetünk. Az óratervek kialakításának számos tényezője közül az egyik legjelentősebb, hogy milyen műveltség- és emberképet kívánunk megvalósítani (a társadalom igényeit is figyelembe véve), mennyiben támaszkodunk a hagyományokra, miképp képzeljük el a jövő társadalmát, miképp fogalmazzuk meg az általános nevelési és oktatási célokat, mennyiben vesszük figyelembe a társadalomban meglévő sokszínűséget, a helyi tényezőket és az evvel járó igényeket, s természetesen az egyetemes kultúra átszármaztatható értékeit, ismereteit. Vagy kérdésként fogalmazva: tisztázottak-e az értékorientáción és a tudományokon alapuló – az iskolai igényekre transzformált tudományos – tananyagtartalom kiválasztásának, s a kívánt tantárgyi rendszer megvalósításának feltételei. E feladatot részben az Alapelvek, részben a Nemzeti Alaptanterv, részben pedig a követelményrendszer kell, hogy főbb vonásokban megjelenítse. Az óraterveknek kialakítását az adott társadalmi berendezkedés (pl. „fejlett szocializmus" vagy demokratikus rendszer stb.), s a berendezkedésen belül a sokszínű társadalom mindmegannyi értéktételezése határozza meg. A műveltséget megalapozó célrendszer meghatározása, annak pedagógiai szakszerűséggel történő kimunkálása (kidolgozottsága) nélkül csak zavarok keletkezhetnek a megvalósítás során. A tananyagkiválasztást meg kell, hogy előzze ezeknek a meghatározó szempontoknak a tudományos körvonalazása.

Tantárgyak, tantárgyi rendszer

A tantárgyi rendszeren belüli arányok kialakításánál szintén több szempontot ajánlatos figyelembe venni, akár a tanulságok, akár a folyamatok érzékelése céljából, így az általánosan közös (és kötelező) tanulnivalókat, a szaktárgyakat, az új tárgyakat, integrált tantárgyakat, esetleges felzárkoztató programokat, s ami igen fontos, a történeti előzményeket s a közelmúlt tapasztalatait. Utóbbiak során utalhatunk például a latinos műveltség korszakára, a társadalomtudományok befolyásának időszakára, a természettudományos műveltség fokozatos térnyerésére, az akadémikus műveltség megjelenésére, a sok- (vagy minden) oldalú nevelés tananyagot növelő felfogására, egyes világnézeti tárgyak (pl. filozófia, korábban világnézetünk alapjai) indokoltan vagy indokolatlanul hangsúlyos voltára, az erkölcsi nevelésről vallott felfogásra (vallásoktatás vagy etikaoktatás, vagy mindkettő, vagy korábban egyik sem), vagy aktuálpolitikai meggondolásból bevezetett tárgyra (politechnikai oktatás stb.), vagy éppenséggel időszerű, s egyben a jövőbeni szükségletek kielégítését szolgáló ismeretanyagra (pl. számítógépes ismeretek). Itt lehet még megemlíteni azokat a törekvéseket, amelyek egy tantárgy, például a testnevelés nagyobb óraszámú tanítását irányozták elő 1938-ban és 1979-ben.

Mindkét esetben az ifjúság fizikai erőnlétének fejlesztése volt a cél, de más-más okból kifolyóan. (1938-ban a testnevelésnek a katonai előképzésben játszott szerepe nőtt, 1979-ben a katonaságra alkalmatlan fiatalok számának növekedése említhető, hogy csak e két tényezőre utaljak.)

Ezt a kötelező összóraszámot a kerettantervek – az egyes iskolatípusoknál eltérő tantárgyi arányban – írják elő, pontosabban ajánlják. Az azonban, hogy ezt az ajánlott, arányaiban is megtervezett óraszámot miképp, milyen tantárgyi rendszerben csoportosítja az adott iskola, szintén figyelembe véve az előbb említett hármas funkciót, s még számos pedagógiai tényezőt (ideértve például az egyházi-, a reform- és magániskolák elképzeléseit is), a helyi tanterv készítőinek hatáskörébe tartozik. E szempontokat kiegészíti még a helyi igények, adottságok és lehetőségek előzetes felmérése, betervezése. Természetesen a kerettantervek óraajánlásait az ajánló jelleg ellenére az iskola saját belátása szerint akár teljes egészében, akár részleteiben felhasználhatja. Minden szabadság mellett azonban ajánlatos a kialakult gyakorlathoz közelálló óratervet készíteni, miután az ajánlások egy tervezési folyamat eredményét is tükrözik.

Az sem mindegy, hogy az iskola egy újonnan bevezetett tárggyal kívánja-e megvalósítani vállalt céljait, vagy tantárgyakba integrálva (pl. etikaoktatás, környezeti nevelés, állampolgári, társadalmi ismeretek, kommunikációs nevelés), avagy hagyományos tantárgyi rendszer keretében. Akármelyik mellett dönt a helyi tervezés, annak óratervi következményei vannak.

Tantárgycsoportok és történeti előzmények

Milyen szempontokra kell még gondolni az óratervek kialakítása során?

Az előírt és a rendelkezésre álló órakeret alapján, a tantárgyi rendszer megállapítása után, először az egyes tantárgycsoportok közötti óraszámok viszonyát kell megállapítani. A mai helyzet egy történeti folyamat (fejlődés) eredménye. Jó, ha ezt a folyamatot ismerjük és érzékeljük. Ennek illusztrálására mutatjuk be a következő példát. A gimnáziumi óratervben az egyes tantárgycsoportok közti arányok történeti alakulását követhetjük nyomon az alábbi táblázatban. A számok önmagukért beszélnek.

A gimnáziumi humán, természettudományos (t) és készségtárgyak (k) óratervi arányai 14-18 évesek számára			
	humán %	t. %	k. %
1879	68,5	25,0	6,5
1887	72,5	20,8	6,7
1899	71,6	21,7	6,7
1924	68,3	25,0	6,7
1938	61,9	24,6	13,5
1950	55,7	37,7	6,6
1965	40,9	39,4	19,7
1979	35,6	31,8	32,6!*

*Az 1979-es készségtárgyaknál jelentkező 32,6% azért magasabb az elvárhatónál, az indokoltnál, mert a fakultációk óraszámát is – kissé erőszakoltan – ide soroltuk a könnyebb áttekinthetőség érdekében.

A különböző tantárgycsoportok (társadalomtudományok, matematika, természettudományok, testnevelés, készségtárgyak, gyakorlati tárgyak) egymás közti részarányának kialakításánál a történeti szempontok mellett ajánlatos figyelembe venni, hogy például az esztétikai, az erkölcsi, az állampolgári és társadalmi nevelés, valamint a közgazdaságtani, jogi, környezetvédelmi, a gyakorlati és technikai ismeretek tananyaga

önálló tantárgyként vagy tantárgyakat átfogó ismeretek keretében kerüljön-e be a tantárgyi rendszerbe. Ezeknek megállapítása és részarányuk rögzítése szintén kívánatos.

Érdekességként felsorolunk a magyar gimnázium múltjából néhány, nem állandóan tanított tárgyat annak bemutatására, hogy tantárgyként is megjelentek olyan tananyagtartalmak, melyek más körülmények között, valamely más tantárgyba is bekerül(het)tek volna: filozófia, bölcsészet, gazdasági és társadalmi ismeret, alkotmánytan, világnézetünk alapjai, pszichológia, valamint rajzoló (ábrázoló) geometria, egészségtan, továbbá szépírás, gyorsírás, végül különböző, kötelezően, vagy szabadon választható tantárgyak.

Évfolyamok szerinti tervezés

A tantárgyak évfolyamok szerinti rendezése és megoszlása már részben tananyagszervezési kérdés, ugyanakkor a tananyag jellege, az életkornak megfelelő taníthatóság, a didaktikai fokozatosság elve, a tantárgyak egymásra épülése, koncentrációjuk mértéke, az iskola képzési jellege, az évfolyamok száma mind-mind olyan szempontok, melyek az óraterv kialakítására nézve meghatározóak.

A szakképzés esetében jó példa az előbbiekre az általános és a szaktárgyak közötti arány kialakítása, a tantárgyak évfolyamonkénti elrendezése. Egy történeti példa – ezúttal a szakképzés területéről – jól megvilágítja ezt a tényezőrendszert. (1) A gépészeti középfokú iskolákban 1875 és 1940 között az első osztályban volt a legtöbb közismereti és a legkevesebb szakmai tárgy és gyakorlat, a második és az azt követő osztályokban ez az arány fokozatosan eltolódott úgy, hogy az utolsó osztályban már a szakmai tárgyak és a szakmai gyakorlat domináltak. 1940-től kezdődően ez a tendencia fokozatosan csökkent, de végülis nem szünt meg. Ez felel(t) meg a szakképzés jellegének.

Iskolatípusonkénti óratervezés

A harmadik történeti példa (2) azt mutatja meg, hogy – a képzési jellegtől függően – a különböző gépészeti szakiskolatípusokban (felső ipariskola, ipari szakiskola, szakközépiskola, szakmunkásképző), hogyan változik a közismereti-, a szakmai tárgyak, valamint a szakmai gyakorlat százalékos óraszáma a teljes képzési időtartam folyamán. (Az ipari szakiskola a szakmunkásképzőhöz hasonlítható.)

Gépészeti jellegű szakiskolatípusok tantárgyi tömbjeinek óratervi aránya			
	közismereti %	szakmai %	sz. gy. %
1924 felső ipariskola	26,3	48,1	25,5
1924 ipari szakiskola	17,4	22,5	60,1
1973 szakközépiskola	48,7	28,9	22,4
1980 szakmunkásképző	23,9	22,2	53,8

Egyes tantárgyak óraszáma

Az összóraszámnak évfolyamokra történő elosztása és rögzítése, a tantárgycsoportok arányának megállapítása után a tantárgycsoportokon belüli egyes tantárgyak évi óraszámának megállapítása következik, melyet a tantárgyak heti megoszlása követ.

Adott tantárgytól függően, az óraszámok megállapításánál tekintettel kell lenni az elméleti oktatás és a gyakorlati alkalmazások (fizikai, kémiai s egyéb területen történő kísérletek, (nyelv)laboratóriumi-, szakképzési gyakorlatok stb.) közti részarányra.

Már az előbbiekből is következik, hogy bizonyos pedagógiai szempontokat, tényezőket az óratervek kialakítása során nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ilyenek például az

összóraszámból adodóan a tanulók terhelhetőségének mértéke, az óraterv és a szabadidő (tanórán kívüli tevékenységek stb.) tervezése és eltöltése közötti összefüggés, az egyéni képességekre való fokozott figyelem (tehetségesek, felzárkóztatás, korrekciós osztályok stb.) és az órakerettel való összefüggések.

Az óratervek kialakítása sokténye zős, többszintű folyamat és nagy körültekintést igényel. Nem szükségszerű az egyes fázisok szétválasztása, mint ahogy ezt az írásunk megteszi, de a szempontrendszer megközelítő ismerete haszonnal járhat. Jó, ha tekintettel vagyunk a hagyományokra, a jelen szükségleteire és lehetőségeire, s ugyanakkor van elképzelésünk a jövő kihívásaira adott válaszokat illetően is. Az óratervekkel való foglalkozás nem nélkülözheti a neveléstudomány felhalmozott tapasztalatainak felhasználását sem. A fentieken túl, a tanuló személyiségének fejlesztése, befogadóképességének szem előtt tartása nélkül azonban nem lehet jó és hasznos óraterveket készíteni. E munkával kezdődik a tanterv tervezésének gazdag világa, mely a további lépések ismeretét is előre feltételezi. Az óraszámok és a kitűzött célok alapján a tananyagkiválasztás körültekintő megszervezését tekintjük az egyik legfontosabb feladatnak.

JEGYZET

(1) *Horánszky Nándor:* Tananyagkoncepciók összehasonlító vizsgálata a gépészeti szakközépiskolákban az óratervek alapján. 1872-1978. OPI, Budapest, 1983. 31. p.

(2) *Horánszky Nándor:* A szakoktatás nevelési cél- és feladatrendszerének alakulása. = Magyar Pedagógia, 1984/1. sz. 35-45. pp.

HORÁNSZKY NÁNDOR

A Bolyaiak zeneesztétikája

Bolyai János zenetudományos gondolatai szerves részét alkotják az életműnek, ezért feltárásuk és elemzésük több szempontból is jelentősen hozzájárul a zseniális tudós művelődéstörténeti szerepének megértéséhez. Ennek a szerepnek a megismerését szolgálta több, vele egyidőben született munkával együtt Benkő András A bolyaiak zeneelmélete című kötete, amely a kérdés sokoldalú és szakszerű bemutatása mellett, „appendixként", Bolyai Farkas Zenészeti dolgozata mellett közli Bolyai János „legterjedelmesebb" Muzsika-tanát is. (1)

A töredékesen fennmaradt Muzsika-tan gondosabb áttanulmányozása számos irányba elindítja a kutató/olvasó elemző érdeklődését. Ünnepelt szerzőnk (2) a történész szemével nézve a szöveget az átfogóbb kérdésfeltevésektől a részletekig menően tüzetesen megvizsgálta a fő irányokat. Íme, néhány az említett kötetben érintett témakörökből:

– Bolyai János Szép-tana;
– a hangjegyírás reformja a két Bolyainál;
– a hangsor és a hangközök hermeneutikája;
– az akkord-tan távlatai.

A Bolyai Farkas születésének kétszázadik évfordulóját köszöntő kötet 1975-ös megjelenésétől közel húsz év telt el. A Bolyaiakkal szembeni adósságaink azonban a szóban forgó területen azóta sem csökkentek. Ezek egyike a Bolyaiak zeneesztétikai tevékenységének és e tevékenység zeneesztétika-történeti jelentőségének a vizsgálatára vonatkozik. Mert a kutatott terület eszmegazdagságát, a két tudós szemlélete közti hasonlóságokat és különbségeket ha rejtetten is, szinkretizmusukban éppen zeneesztétikai nézeteik tükrözik.